

УДК 101:321.7

З. В. СТЕЖКО^{1*}, Ю. Г. СТЕЖКО^{2*}^{1*}Центральноукраїнський національний технічний університет (Кропивницький, Україна), ел. пошта zoiastez@ukr.net, ORCID 0000-0002-0172-4487^{2*}Національний авіаційний університет (Київ, Україна), ел. пошта istezhko@ukr.net, ORCID 0000-0002-0226-8081**СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ СВОБОДИ ТА ПАРАДОКСИ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ (АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ)**

Мета статейного дослідження полягає у висвітленні методологічної ролі соціальної філософії у процесах оптимізації демократичного устрою, осучасненні змісту категорій свободи та відповідальності через філософський аналіз дефініцій представниками різних політичних сил та гуманітарних наук. Завдання – розкрити причини неоднозначності поняття демократії через аналіз понять свободи та відповідальності та упередити небезпеку переростання демократії у диктатуру чи охлократію. **Теоретичним базисом** слугують фундаментальні розробки таких видатних філософів, як Б. Спіноза, Г. В. Ф. Гегель, Г. В. Лейбніц, Ф. Ніцше, Ж.-Ж. Руссо, Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, М. Бердяєв та інші; основні принципи соціальної філософії – соціального детермінізму, конкретності істини, раціональності, взаємозв'язку та розвитку, вимоги всебічності та критичності розгляду. **Наукова новизна** полягає: в обґрунтуванні значимості для сучасної практики філософського аналізу змісту ключових понять демократії – "свобода" та "відповідальність"; у розкритті механізму функціонування понять свободи та відповідальності в різних ідеологіях та різних сферах суспільного життя; у проведенні філософського аналізу поняття відповідальності, виявленні причин парадоксальності його проявів; в окресленні наукового та дидактичного потенціалу філософської розробки категорій свободи та відповідальності у практиці демократичних процесів; у постановці питання про необхідність врахування ієрархії змісту свободи (розмежування слова, поняття, категорії). **Висновки.** У результаті дослідження було встановлено, що оптимізації демократичного устрою необхідно передувати філософське розуміння засадничих принципів та понять демократії, передусім свободи та відповідальності, та врахування його результатів у практику повсякденного життя держави. Гармонізації демократичного устрою (що є ідеалом) потрібно протиставити модель постійного відтворення існуючого стану духовної диференціації світогляду людини, лише зводячи її внутрішню суперечливість до неантагоністичної та формування на цій основі рис самообмеження, самодетермінації особистості, – як наслідку розуміння відносності свободи, повного усвідомлення та прийняття відповідальності за свої наміри та рішення.

Ключові слова: людина; влада; демократія; свобода; відповідальність; суперечність

Вступ

Свобода – це одне з тих слів, повних чарівності, які самі по собі викликають масу приємних емоцій, і це цілком зрозуміло. У всі часи свобода видавалась одним з головних шляхів до виживання, і сьогодні є одним з небагатьох стабільних аксіологічних уявлень, на яких тримається світогляд. Прагнення до свободи та страх її втратити є активними рушійними силами сьогоденних подій. І зрозуміло, чому у будь-якій політичній промові практично ніхто не може втриматися від посилення на свободу. Застереження теоретиків щодо надзвичайної складності та багатозначності поняття "свобода", – а відтак і обережності при його застосуванні, – як правило, призводять до того, що політик дорікає філософу в ускладненні простих речей з такою ж впевненістю у своїй правоті, з якою філософ звинувачує політика у спрощенні складних речей. Останнє, на наш погляд, більше відповідає дійсності, – як показує філософський аналіз, багатозначність та суперечливість свободи є однією з головних причин постійного політичного непорозуміння та боротьби, хоча чекають від неї завжди протилежного. Є небезпека девальвації як слова "свобода" (від постійного та надмірного його повторення), так і поняття "свобода" внаслідок спотворення (та й незатребуваності) його змісту. Відтак повсюдно наявний результат є протиле-

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

жним бажаному – свобода втрачає прямий позитивний зв'язок з людським буттям, з реальною оптимізацією соціальної та політичної практики і, "вільна" від відповідальної перевірки дією, утворює самореферентність, безпредметність, замкнутий безвихідний простір. Цьому сприяє дефіцит усвідомлення відповідальності за слово та нерозуміння того, що сказане передусім пов'язане з поняттям, поняття – з категорією, а вже потім – з конкретними справами та їх наслідками.

А позаяк поняття свободи (у філософії свобода – це категорія) є серцем демократії як національної ідеї та суспільно-політичного устрою, негативні прояви подібної ситуації сьогодні є глобальними, – це реальне знецінення підвалин демократії в тій чи іншій країні світу, що, звичайно, є вкрай небажаним. Термін "демократія" поступово усе більше "розмивається", втрачає однозначність стрижневих принципів та вимог, стаючи інколи фетишем, яким прикривають самі різноманітні моделі державного устрою. Таким чином, зазначене свідчить про актуальність обраної нами теми дослідження та обумовлює обрану нами мету.

Мета

Мета статті полягає у дослідженні методологічної ролі соціальної філософії у процесах оптимізації демократичного устрою та знаходженні способів формування особистості в рамках обмеження власної свободи реальністю, самодетермінації та відповідальності за задуми та рішення.

Виклад основного матеріалу

Аналіз науково-філософської літератури засвідчує доволі значну увагу до обраної нами теми як в історії філософії – від фундаментальних розробок античних часів до концепції демократичної держави Ф. Ніцше, так і у відомих працях сучасних вітчизняних філософів, політологів. Зокрема, привертають увагу дослідження суперечливості мовленнєвого дискурсу влади та мас "навіть в умовах громадянської рівності й ліберальної демократії" С. Р. Карпенка; заслуговують на увагу підходи до бачення індивідуальної свободи та свободи співтовариств у публікаціях Ю. Ю. Бродецької. Значною мірою нашому дослідженню послугували теоретичні здобутки В. В. Хміля, проведений ним зіставний аналіз демократії та свободи у провідних країнах Європи та його передбачення щодо самих перспектив демократії. Проблемності сучасної демократії та пошукам можливих її сучасних моделей присвячені роботи М. Г. Тур.

Проблема свободи, відповідальності, демократії в різних аспектах була та є предметом уваги таких вчених як В. М. Бебик, М. І. Головатий, Є. І. Головаха, М. І. Михальченко, С. М. Наумкін, В. Л. Оссовський та ін.

У колі зарубіжних вчених проблемою демократії в контексті свободи та відповідальності опікувалися такі вчені, як П. Ахонен, С. Мерілейнен, Й. Тіенарі (Ahonen, Tienari, & Meriläinen, 2014), С. Харді, Р. Томас (Hardy, & Thomas, 2014), К. Шмітт (Shmitt, 2000), Р. Нісбет (Nisbet, 2010) та інші. Проте, говорити про завершеність дослідження змістового наповнення категорій свободи, відповідальності, демократії не доводиться, позаяк реалії сьогодення дають нові уявлення про їх обумовленість, взаємозв'язки та практичну значимість у розбудові сучасного демократичного устрою.

У дослідженнях демократії можна спостерігати два напрямки: 1) у політичному аспекті позитивна роль демократії абсолютизується, не приймається її критика, особливо у державах Західного світу; 2) у середовищі вчених та філософів визнається проблемність демократії, викликана досить широким ареалом її проявів і не завжди позитивних:

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

...Демократия может быть милитаристской или пацифистской, прогрессивной или реакционной, абсолютистской или либеральной, централистской или децентрализующей..., причем опять же по-разному, не переставая быть демократией...; ее могут использовать любые движения. (Shmitt, 2000, p. 170)

При цьому ми абсолютно згодні з тим, що:

Цілком необґрунтовано і небезпечно вважати, що демократія є однозначною концепцією. Таким чином, треба бути готовим до несподіваних і непередбачуваних наслідків, позбавляючись будь-якої ілюзії, що демократія повністю керуватиме суспільством. (Khmil, 2016, p. 51)

Вважаємо, що тут вказаний напрямок філософського аналізу демократії та реалізації його на практиці. По-перше, якщо це демократія, вона необхідно має набір вихідних стрижневих принципів; по-друге, у своїх проявах вона дійсно не може бути однозначною через багатозначну, суперечливу природу людини, і це приймається як даність; по-третє, якщо за мету ставиться оптимізація демократичного устрою, має проводитися постійний методологічний аналіз його проявів, передусім негативних, несподіваних, з метою послабити їх руйнівну дію; по-четверте, зведення у майбутньому проявів демократії лише до позитивних на усіх рівнях є ілюзією.

Однією з причин проблемності демократії є певна зневага до філософського аналізу категорії "свобода" (як ядра демократії) та відповідних філософських настанов у політичному житті суспільства. В ньому переважає емоційне, індивідуалізоване розуміння свободи, близьке до сваволі: "Політична свобода традиційно розумілася як свобода суб'єкта, який сам себе визначає і сам себе реалізує" (Tur, 2006, p. 367), і це є природним, "ибо воля отдельного человека по своей природе стремится к преимуществам, а общая воля – к равенству" (Russo, 1998, p. 216). Проблеми виникають, коли подібне розуміння свободи переходить в практичну площину, позаяк відразу проявляється його антисоціальна основа. За приклад маємо так звану "свободу порожнечі", тобто досить поширену сьогодні форму свободи, яка відкидає будь-яку позитивну визначеність. Вона може бути тотальною внутрішньою відмовою, а може стати масовим фанатизмом, який руйнує будь-який порядок в економіці, політиці, моралі, релігії, – і такі випадки відомі. Лише руйнуючи, "свобода порожнечі" відчуває, що вона існує; вона, щоправда, вважає, що прагне до якогось позитивного стану, наприклад, до загальної рівності або просто до беззаперечного виправдання злочинців, які є друзями. Проте насправді жоден встановлений в результаті її дій порядок "свободу порожнечі" не задовольнить, позаяк вона, на шляху до чогось абстрактного, відчуває задоволення лише від руйнування. Вважається, що "свобода порожнечі" є крайнім, спотвореним розумінням поширеної у суспільстві негативної свободи – "свободи від".

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Багатозначність та суперечливість свободи при різних ідеологіях та державних устроях проаналізуємо більш докладно. Свобода, про яку говорять ліберали, – це не та свобода, про яку говорять демократи і, тим більше, не та, про яку говорять соціалісти. Для тих, хто розуміє під свободою "свободу від" (тобто негативну свободу), вона означає зменшення обов'язків, коли найкращим вважається такий порядок, у якому сфера свободи для кожної людини є максимально широкою (ліберальна ідеологія). Подібний шлях поступово, але неминуче приводить до абсолютизації власної свободи, і як результат, – до надзвичайно негативних наслідків для всього суспільства. Ті ж, хто під свободою розуміє розширення можливостей для дії ("свобода для" або позитивна свобода), збільшення ступенів свободи ототожнюють з розширенням сфери необхідного. І тут начебто найкращим покладається патерналістський порядок, при якому сфера піклування влади про громадян є найбільш широкою (соціалістична ідеологія). Зміцнення влади є одночасно розширенням позитивної свободи, тому це здається нормальним, адже влада без свободи дій є ілюзорною. Проте зрозуміло, що позитивна свобода має й інший бік, представляючи цінність насамперед для щасливих володарів широких можливостей для дій, тобто для самої влади, а негативна свобода є цінною для всіх людей. І невже ті, хто вчора вітав прихід бажаної влади, мав на увазі реалізацію її свобод на привілеї (що, як правило, і відбувається), а не на "свободу від", тобто свободу для всіх?

Така ж суперечність у розумінні свободи спостерігається і в сфері класичної (республіканської) демократії. Проте, оскільки вона на сьогодні є найбільш поширеною, а в середовищі політичного істеблішменту вважається найдосконалішою, дозволимо собі більш розлогий філософський аналіз. Зрозуміло, що гасла свободи, під якими відбувається перехід до демократичного устрою, мають різний зміст для влади і для народу (як і в ліберальних та соціалістичних рухах), передусім в економічному аспекті. У класичному розумінні при демократичному устрої діє головний політичний принцип рівності: "одна людина – один голос", який поступово і неминуче переходить у головний економічний принцип: "один долар – один голос". Ці принципи суперечать один одному. Як наслідок, економічна влада більшості при демократії таїть у собі не меншу небезпеку для свободи пересічної людини, ніж влада соціалістична. Далі, в результаті цілком демократичних виборів свободу меншості фактично не беруть до уваги. Але якщо меншість повинна підкорятись волі більшості, виникає питання: як ті, хто не згоден з більшістю, можуть бути свободними і одночасно підкорятися законам, на які вони не давали згоди? Та навіть "...если возможно, что воля отдельного человека в некоем пункте согласуется с общей волей, то уж никак не возможно, чтобы это согласие было длительным и постоянным" (Russo, 1998, p. 216). Логічного виходу з цього протиріччя, як вважають філософія та наука, не існує.

Якщо взяти мовленнєвий дискурс демократичного устрою, помітною є суперечність навіть у спілкуванні влади та народу. Як влучно підмітив С. Р. Карпенко:

Управлінський та владний модуси у дискурсі владних статусних мовців визначають однакове ставлення до людини – як до об'єкту перетворювальної дії... Дискурс має, як свідчить антропологічний аналіз, в більшості випадків набуває демократичного та опозиційного виміру. (Karpenko, 2015, p. 25)

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Існують і інші суперечності, іманентно закладені у демократичні процедури, скажімо, порушення принципу прозорості (зрозумілості).

Як бачимо, ліберали, демократи, соціалісти, відстоюючи свободу, фактично відстоюють її різні розуміння, позаяк мають на увазі різні інтереси і ставлять перед собою різні цілі. Суперечності поглиблюються, коли вимагають, оперуючи одним і тим же гаслом "свобода", речей протилежних, тобто одночасно і за однакових умов – і "зменшити зобов'язання", і "розширити сферу можливостей". Політичні та соціальні наслідки подібної "оптимізації" суспільного устрою ми спостерігаємо і сьогодні. Але передусім суперечність існує не між ними, а швидше у самій сутності свободи.

Однак, чому люди так багато говорять про свободу і так мало – про відповідальність? Адже "проблема свободи – це відповідальність" (Ж.-П. Сартр). Філософський аналіз показує, що на це питання не існує простої відповіді на кшталт – людина уникає відповідальності через надмірний егоїзм – хоча доля егоїзму є досить помітною. Дійсна свобода не є благом ("ми прокляті нашою свободою", – Ж.-П. Сартр), адже вона пов'язана з тягарем відповідальності. А позаяк наслідки не обдумані всебічно дій людини не завжди є позитивними, зрозумілим є небажання нести цей тягар, тобто відповідати за свої дії. Зі складного поєднання елементів будь-якої дії психіка людини утримує лише нешкідливі для себе обставини, покладаючи тягар інших на чужі дії, за які вона не може (і не хоче) нести відповідальності. Або ж свідомість бере на себе відповідальність лише за ті дії, які є законними і позитивними, пояснюючи інші індивідуальними зовнішнім детермінізмом. Інколи людина свідомо використовує софістику чи еклектику з метою уникнути відповідальності за скоєне. Враховується також, що ореол політичної свободи від постійного поєднання її з відповідальністю істотно втрачає свою привабливість.

Але суб'єктивний фактор є не основною причиною небажання людей поєднувати свободу та відповідальність. Є причини більш глибокі і головна з них – це суперечлива сутність самої свободи, яка істотно ускладнює відповідальність, об'єктивно перетворюючи її десь у часткову, десь у невловиму, а десь цілком справедливо – і це парадокс – постулюється і її повна відсутність, причому за наявності свободи дій. Розглянемо це положення докладно.

У цілому опис будь-якого людського вчинку включає протиріччя моментів: свободи та детермінованості, суб'єктивного та об'єктивного, наміру та результату. У цьому протиріччі внутрішній, суб'єктивний момент наміру дії фіксується як свобода, як непізнання недетермінованості на противагу об'єктивній детермінації вчинку та його результату. А позаяк "лишь то именно, что я знал о данных обстоятельствах, может быть мне вменено в вину" (Gegel, 1990, p. 163), то людина є відповідальною лише за те, що вона знала до вчинку на етапі наміру, задуму, та за рішення, яке вона відповідно прийняла. За зовнішню детермінацію, яка проявляється в матеріальних умовах вчинку та його реальних результатах (яких вона не могла знати) чи втручанні несподіваних моментів, що додають наслідкам її вчинку непередбачуваного перебігу, людина відповідальності нести не може. І. Кант, який аналізував подібну колізію, прийшов до висновку, що виправданням цьому протиріччю слугує те, що людина не може бути названа свobodною та детермінованою з однієї і тієї ж позиції. Вона є детермінованою з точки зору ряду її вчинків, зафіксованих їх послідовністю в часі. Свobodною (а значить відповідальною) вона є лише з точки зору ідеї вчинку. Як всяка ідея, вона існує поза часом і тому становить причину, вільну від умов часової послідовності.

Для людини існує спокуса "зіграти" на суперечливій природі відповідальності, яка полягає в довільному (але згідно інтересів) відділенні внутрішнього аспекту дій

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

у суб'єктивному намірі свідомості від матеріальної реальності вчинку в його наслідках. Ця обставина інколи стає базою для ухиляння від відповідальності за будь-яку реальну дію, тобто для цього людині потрібно лише приховати справжні наміри і зробити акцент на зовнішній детермінації свого вчинку. Сьогодні вона вміє добре розрізняти намір вчинку та його результати, робити вибір між неминучими наслідками наміру і тими, які додаються ззовні, та використовувати софістику, щоб довести свою невинність за негативні наслідки своїх дій. Навіть якщо людина хоче зла заради зла, – що вважається абсолютно неприйнятним, – вона може заявити, що бажала зла заради якогось блага, яке завжди так чи інакше знайдеться, а значить діяла невинно. Але якщо бажання зла заради зла існує лише в намірах і не виходить у реальність, яка завжди детермінована, відповідальності людина не несе.

Щоправда, існує протилежна вимога суспільства: "Оцінуй вчинки за їх наслідками". Тобто потрібно таки включати у вчинок обставини, "вторгшиися извне и приводящие случайно, не имеющие никакого отношения к природе поступка" (Lejbnic, 1982, p. 163), що означає серйозну несправедливість по відношенню до чесного наміру, який потрапив у складну ситуацію через незнання зовнішніх обставин. Проте очевидно, що правильно орієнтувати лише наміри, ігноруючи можливі реальні зовнішні наслідки вчинку, також не можна. Адже тоді у вчинку та його задумі вчиняється неприпустимий поділ між елементами, іманентно пов'язаними між собою, складовими власне єдиного утворення. Та й небезпека сваволі, анархії різко зростає. Тобто за результати також потрібно відповідати. Таку парадоксальність, зобов'язання відповідальності навіть при абсолютній зовнішній детермінації дії, підмітив Г. Лейбніц, – якщо детермінація якоїсь дії включає в себе "подробность, которая заключала бы в себе бесконечные вариации" (Lejbnic, 1982, p. 155), які ми не помітили, то ми були лише частково вільні. Отже, якщо "до факту дії" ми не здатні довести, що ми детерміновані, то "після факту дії" ми не можемо відкидати факту нашої відповідальності, вважає він.

Іманентна суперечливість понять свободи та відповідальності супроводжує кожну дію людини та є відображенням суперечливості практики у всіх її аспектах: економічному, політичному, юридичному, моральному. Для прикладу візьмемо мораль як найбільш давній та глибокий регулятор суспільної поведінки.

Мораль однозначно націлена на відповідальність, а тому схильна абсолютизувати свободу, адже якщо поведінка людини є абсолютно детермінованою, визначити відповідальність неможливо. Йдеться про совість як останню гарантію відповідальної поведінки людини в області духовного виробництва, та про усвідомлення провини, що дає поглиблене пізнання зв'язку причин та наслідків та вчить краще узгоджувати в майбутньому можливі наслідки своїх дій. Тому зрозуміло, чому мораль, незважаючи на протиріччя, підтримує тезу про абсолютну свободу, незалежну від зовнішніх причин, які роблять людську дію необхідною, – бо ж тоді аморальний вчинок неможливо засудити (як в такому разі засудити голодну людину за крадіжку їжі?).

Позиції моралі протистоїть наука, згідно з якою потрібно робити акцент не на дослідженні совісті, а на встановленні об'єктивних емпіричних причин дій відповідно до принципів детермінізму та раціональності. Проте такий підхід звільняє від відповідальності. А тому, щоб засудити вчинок, мораль вимушена ігнорувати позицію науки, навіть коли відомо, що даний вчинок є повністю детермінованим. Але знову виникає суперечність: якщо раціональне рішення не приводить до однозначного результату, на перше місце виходить свобода волі і, як можливий наслідок, або свобода невігласа (сваволя), або абсолютний детермінізм та неминучість науки.

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Певну суперечність у розумінні співвідношення свободи та відповідальності ми спостерігаємо в області права (як прийнято говорити, право – це реакція розуму на дії свободи). Як відомо, юриспруденція систематизує суспільні та приватні свободи та встановлює між ними межі, хоча право в демократичному і ліберальному суспільстві вважає свободу загальною приналежністю кожної людини. Юриспруденція старається (позаяк мораль повинна "пронизувати" і право), при визначенні міри відповідальності відділяти суб'єктивний намір від об'єктивної детермінації вчинку, – суд неупереджений, позаяк сам не зачеплений збитком. Тому він може проникнути в суть справи та провести межу між суб'єктивним наміром та об'єктивним наслідком. Проте, позаяк задіяними є і потерпілі, то у вердикт суду включається відповідальність за зовнішню детермінацію. Адже юридична свобода однієї людини закінчується не на намірі, а там, де починається свобода іншої людини.

Деяка інша ситуація спостерігається у політичному та тісно пов'язаному з ним економічному житті демократичного суспільства. Тут часто діють мотиви, чужорідні до совісті, передусім влада і гроші. Політична боротьба не визнає різниці між суб'єктивними намірами та об'єктивними наслідками для визначення відповідальності: про дію судять у більшості випадків за її наслідками. З позиції моралі це є зрозумілим, адже те, що для політика є простою необачністю чи помилкою наміру, для мас людей, які відчули на собі наслідки його дій, може бути абсолютним злом. Проте і філософський аналіз підтверджує правомірність такого підходу. Суть у тому, що в кожному одиничному вчинку необхідно міститься загальне; він має багаторівневий, багатозначний зміст і відповідні наслідки. В міжособистісних стосунках цим часто нехтують через певну дріб'язковість вчинків. Проте можновладець високого рівня "...обязан знать всеобщую природу единичного деяния", "...должен знать не только..." единичный поступок, а также и всеобщее, находящееся с ним в связи (Gegel, 1990, p. 161), і на базі цього знання продумувати та передбачати "віяло" можливих наслідків. Таким чином, вміння управляти включає здатність передбачати, тому неспроможність адекватно оцінити можливі об'єктивні наслідки своїх дій для політика не може бути виправданням, бо це його провина, і його відповідальність.

На практиці політики у більшості випадків щоб уникнути відповідальності, прагнуть відділити суб'єктивний намір від об'єктивних наслідків дій, і тоді примусити їх взяти провину на себе може лише народ. Показовою є колізія між демократичним принципом, який вимагає періодичної зміни уряду, і потребою в неперервності влади для стабільності державного устрою. Підстави для боротьби за оновлення уряду є, адже будь-який уряд має власну політичну волю утриматись при владі, що з часом неминуче протиставить його суверенному народові. З цієї позиції в принципі законний, демократично вибраний уряд може прагнути до узурпації влади.

Інколи демократична влада, маючи позитивну свободу вибору, абсолютизує її, прикриваючись таємничими "державними інтересами", які не повністю збігаються з мораллю, законом, раціональністю чи інтересами народу. А негативні наслідки подібних намірів, якщо вони проявились, влада списує на непередбачуваність зовнішніх обставин, за які вона відповідальності начебто нести не може.

Безпосередня свобода індивідів або меншин може спростовуватися і у формах виконання державних законів з різних причин, починаючи від "державних інтересів" і закінчуючи необхідністю приймати рішення до того, як всі задіяні інтереси змогли виразити себе, і до того, як раціональне обговорення проблем приведе до узгодженого висновку. І все це є можливим у рамках легітимності, позаяк демократично вибрана влада має право на власну свободу вибору, а тому має право використовувати функцію раціоналізації сус-

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

пільства і у власних інтересах, звичайно, до певної межі. Проте, якщо влада починає маніпулювати багатозначністю понять "свобода – відповідальність" ради спасіння авторитету чи навіть свого існування, лише народ може вказати на межі її свободи та закликати до відповідальності. Але і тут прихована суперечність – не існує алгоритму, який би визначав, що є кращим – терпіти узурпацію легітимної влади (яка завжди може похвалитися деякою підтримкою населення, а значить і своєю "законністю") чи піднятися проти неї. А у випадку повстання знову таки важко виявити різницю між законним обуренням народу та спробою певної групи самій узурпувати владу під прикриттям народного гніву.

Знеціненню демократичних принципів у свідомості пересічної людини сприяє і те, що влада (використовуючи багатозначність поняття свободи), може підмінювати реальну свободу формальною, і тоді свобода влади може девальвувати свободу здатності. Скажімо, громадяни, отримавши свободу друкувати журнали, повинні і робити це вільно для маніфестації в них власних цілей. У протилежному випадку вони мають лише формальну свободу на відміну від реальної свободи влади.

Таких суперечностей у демократичному устрої (а значить і загрози постійних народних збурень) можна було б значно уникнути, якби державні закони дійсно мали всезагальний характер, тобто якби кожна людина могла знайти в них і свій власний вибір, побачити в своїх обов'язках і свої права. Проте безпосередньо приватна воля окремої людини не може стати загальною волею, виведеною в закон. Потрібен ряд опосередкувань та проміжних ланок для того, щоб свобода прояву індивідуальних інтересів піднялася до рівня інтересів загальних, і в державі запанувала гармонія. Звичайно, мета варта того, щоб цей шлях пройти, – скажімо, через відмежування сфери держави від сфери суспільства і створення громадянського суспільства, де дійсно діють раціоналізовані принципи демократії. Теоретичні підвалини формування громадянського суспільства розроблені досить ґрунтовно, але на практиці до довільного використання понять "свобода–відповідальність" додається протиріччя та змінність інтересів, плутанина індивідуальних інтелектуальних мотивацій, довільність у трактуванні раціональних аргументів, і стає зрозумілим, чому завдання оптимізації соціальних процесів через громадянське суспільство здається розв'язним лише частково.

Потрібно також звернути увагу на певну умовність виразу: "свобода індивіда", – адже ж тут нівелюються особистісні риси людини, людини як члена суспільства. Послідовна реалізація свободи індивіда приводить до фрагментації суспільства, до самотності та тривоги, тому що:

Первая потребность человека, будь то прокаженный или каторжник, отверженный или недужный, – обрести товарища по судьбе. Жаждая утолить это чувство, человек расточает все свои силы, все свое могущество, весь пыл своей души. (Fromm, 2011, p. 143)

Заради можливості стати членом співтовариства індивід ладен навіть пожертвувати власною свободою, замінивши її на свободу колективу: "Хто говорить про свободу, говорить про суспільство" (Nisbet, 2010, p. 247). Тому допомога влади у створенні зв'язків, які з'єднують людину з колективом, не знищуючи її індивідуальності, суттєво сприяла б зменшенню психологічної напруги на рівні держави. Щоправда, за однієї умови – врахування матеріальної складової при формуванні співтовариств. Матеріалістичний принцип пер-

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

винності суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості, хоча і втратив свою популярність під тиском критики, підтверджується і сучасною практикою – суспільством масового споживання. Показовою є конкретизація та індивідуалізація цього принципу через мотивацію потреб та їх ієрархію в теорії російсько-американського психолога А. Маслоу ("піраміда Маслоу"), вона є визнаною у середовищі вчених, нею повсюдно керуються на практиці.

Вищезазначене може звести нанівець усі зусилля влади по гармонізації суспільства на базі демократичних принципів і не лише тому, що в одні й ті ж самі базові поняття демократії сторони доволно закладають різний зміст. Як підкреслює Ф. Ніцше, корені протиріч свободи та відповідальності незнищенні, позаяк вони криються в суперечливій природі їх носіїв – самих людей:

В человеке тварь и творец соединены воедино: в человеке
есть материал, обломок, глина, грязь, бессмыслица, хаос; но в человеке
есть и творец, ваятель, твердость молота, божественный
зритель и седьмой день – понимаете ли вы это противоречие?

(Nietzsche, 1990, p. 226)

Тому ідея остаточного подолання зла, неуттва, моральних вад і абсолютного торжества їх позитивних антиподів є фантазійною; суспільство завжди залишатиметься суперечливим поєднанням різнорідних проявів духовності.

Таким чином, як саме поняття свободи, так і співвідношення понять "свобода – відповідальність" є багатозначними за змістом та надзвичайно суперечливими. Свобода приймає різні форми та міняє зміст у залежності від інтересів суб'єкта: економічних, політичних, соціальних, правових, моральних, релігійних. Опосередкування, через які має послідовно пройти свобода індивіда, щоб стати правом загальної свободи, вираженої в законах, також включають заперечення і суперечності. Крім того, співіснують свобода індивіда, сім'ї, релігійної конфесії, партії, бізнесової групи, держави і т.п. Вони можуть вступати в непримиренні конфлікти, позаяк мають різні інтереси, а тому відстоюють різні розуміння свободи та відповідальності. Розуміння свободи мораллю може вступати в колізію з наукою та державними свободами, як показують політичні процеси. Філософський аналіз можна продовжувати, але перейдемо до висновків.

Позаяк рамки статейного дослідження не дають можливості всебічного дослідження, ми спробуємо висвітлити лише деякі аспекти соціально-політичних проблем демократичного устрою, зокрема, покажемо "гуманітарні" прогалини державного управління, недооцінка яких може привести до серйозних народних збурень. Так, істотним недоліком соціального управління можна вважати недооцінку сфери формування особистості. Згадуючи розчарування результатами соціалістичного досвіду "формування всебічно розвиненої особистості", це можна зрозуміти, проте лише частково, адже, як вказав Е. Фромм:

Самые прекрасные, как и самые уродливые наклонности человека...
возникают в результате социального процесса формирования лич-

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

ности. Иными словами, общество осуществляет не только функцию подавления, хотя и эту тоже, но и функцию созидания личности.

(Fromm, 2011, p. 21)

По факту народження людина є лише "проектом" Ж.-П. Сартр, істотою незавершеною, вона сама протягом життя робить із себе ту, якою стає, і держава повинна брати постійну активну участь у цьому процесі. Іншого способу дати людям глибоке розуміння базових світоглядних понять просто не існує. Проте, при спробі держави швидко взятися до роботи по формуванню особистості з установкою на успіх ми знову отримуємо суперечність, – спостерігаючи за масою різномірних способів формування особистості від "м'якої сили" до відвертого примусу, бачимо, що об'єднує всі ці способи, як правило, лише малоефективність.

На шляху до оптимізації соціальних процесів демократична влада має відійти від технократичної, формалізованої форми правління і будь-які управлінські рішення постійно підкріплювати солідною базою результатів досліджень соціально-гуманітарних дисциплін, найперше – філософії Г. Гегель (Gegel, 2000) зазначав, що "... науки, сколько бы они не пытались рассуждать, не обращаясь к философии, они без нее не могут обладать ни жизнью, ни духом, ни истиной" (р. 41), а також психології, політології, – причому досліджень теоретико-прикладних, з елементами моніторингу. Наразі склалася "двополярна" система: з одного боку, є пласт філософських напрацювань з базових демократичних принципів, а з іншого – повсюдне емоційно-поверхнєве їх бачення. Політологія часто аналізує теми, які виходять на пік популярності (читай моди), допускаючи категоричні та односторонні твердження, які потім трансформуються в основу дій політичного істеблішменту та хаотичні дії населення. У підсумку ми спостерігаємо, як повсюдно наслідками пояснюють причини, правду перетворюють на (абсолютну) істину, свободу відривають від відповідальності та зводять до сваволі, ігнорують категорію міри "Мера чужда нам, сознаемся в этом; нас щекочет именно бесконечное, безмерное..., где нам грозит и наибольшая опасность..." (Nietzsche, 1990, p. 225). При цьому, як справедливо підкреслив В. В. Хміль:

На сьогоднішній день політологічна аналітика домінує над філософським поясненням складних демократичних процесів, що робить внутрішню основу соціальної людини більш неясною замість чіткої ідентифікації людських цінностей та майбутніх глобальних перспектив. (Khmil, 2016, p. 47)

Тому як ніколи потрібна постійна, глибоко продумана філософсько-дидактична програма просвітництва населення та "мережа" постійно діючих гуманітарних державних інституцій, що однозначно покращить якість державного управління. Причому формування демократичного світогляду потрібно починати зі світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння – у тій послідовності, у якій формується світогляд, – адже ми знаємо, наскільки малоефективними є раціональні аргументи, якщо світогляд особистості уже склався. А "точок" впливу на прогалини в розумінні базових демократичних принципів пересічною

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

людиною, як засвідчує практика, є досить багато. Мета – знайти засоби для заміни традиційної, десь стихійної формули абсолютизації свободи людини: "досягати того, чого хотіла досягти" на "мати право вибирати, чого хоче досягти". Відмінність між цими формулами очевидна – у другому випадку припускається уже розуміння відносності свободи, згода на певне обмеження власної свободи реальністю та розуміння, що її можна повноцінно реалізувати лише через самообмеження. Звичайно, цей процес є можливим лише в розширеному діапазоні можливостей (розширенні ступенів свободи), на кшталт: "людина повинна почуватися задоволеною, і не міняючись", знову-таки при дотриманні принципу конкретності істини. Цілі потрібно ставити реальні. Ідеалу всебічно розвиненої особистості, який передбачає настання духовної досконалості тоді і потім, демократичне суспільство має протиставити модель постійного відтворення існуючого стану духовної диференціації, лише зводячи її внутрішню суперечливість до неантагоністичної. Кінцевою метою цих зусиль, думається, є формування свідомої (як емоційної, так і раціональної) громадянської позиції та самодетермінації, самообмеження особистості, як наслідку повного усвідомлення відповідальності за свої задуми, наміри та рішення.

Наукова новизна

Авторами проведений філософський аналіз базових понять демократії як ідеології та політичного устрою, в результаті якого було: обґрунтовано значимість філософського аналізу понять "свобода" та "відповідальність"; досліджено механізм функціонування понять свободи та відповідальності у різних ідеологіях та різних сферах суспільного життя; проведено філософський аналіз поняття відповідальності, виявлені причини парадоксальності його проявів; окреслено науковий та дидактичний потенціал філософської розробки категорій свободи та відповідальності у практиці демократичних процесів; поставлено питання про необхідність врахування ієрархії змісту свободи (розмежування слова, поняття, категорії).

Висновки

Гасла свободи супроводжують людство протягом тривалого історичного періоду, а тому ми маємо і досить ґрунтовні філософські дослідження з цієї теми: праці Спінози, Лейбніца, Гегеля, Руссо, Ніцше, Сартра, Фромма, Бердяєва та багатьох інших. На сьогодні разом з помітним поширенням демократії як ідеології та соціально-політичного устрою розширився і ареал застосування слова "свобода" як ядра демократії, що, безумовно, є позитивним. Однак, у практиці застосування демократичних принципів поступово накопичуються проблеми, які у перспективі можуть загрожувати самим підвалинам демократії, а недостатність та поверхневність гуманітарних досліджень з цієї теми не сприяє виходу на оптимальний шлях розвитку демократичного суспільства. Одну з причин подібної ситуації автори бачать у недооцінці та неврахуванні аналізу філософського рівня понять "свобода" та "відповідальність". У статті проаналізовано суперечливість та неоднозначність проявів свободи та відповідальності при різних ідеологіях та державних устроях, а також у різних сферах суспільного життя, та розроблено рекомендації для практичного втілення результатів аналізу у політичне життя. Перспективи для подальших досліджень є досить широкими: є необхідність розмежування та окремого аналізу слова "свобода" (як емоційного виразу), поняття "свобода" (як об'єкта вивчення гуманітарних дисциплін) та категорії "свобода" (як об'єкта глибинного та всебічного філософського аналізу); також необхідна увага науки та філософії до нових проявів сучасного політичного життя, можливо, з перспективою формування і нової, більш прогресивної моделі суспільно-політичного устрою.

REFERENCES

- Ahonen, P., Tienari, J., Meriläinen, S., & Pullen, A. (2014). Hidden contexts and invisible power relations: A Foucauldian reading of diversity research. *Human Relations*, 67(3), 263-286. doi: 10.1177/0018726713491772 (in English)
- Fromm, E. (2011). *Escape From Freedom*. G. F. Shveynik, Trans. from Engl. Moskow: AST. (in Russian)
- Gegel, G. V. (1990). *Filosofija prava*. Moskow: Mysl. (in Russian)
- Gegel, G. V. (2000). *Phänomenologie des Geistes*. G. G. Shpeta, Trans. from Germ. Moskow: Nauka. (in Russian)
- Hardy, C., & Thomas R. (2014). Strategy, Discourse and Practice: The Intensification of Power. *Journal of Management Studies*, 51(2), 320-348. doi: 10.1111/joms.12005 (in English)
- Karpenko, S. R. (2015). Discourse of Power and Discourse of Masses in Modern Philosophical Anthropology: Cultural, Biological and Religious Dimensions. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 8, 19-28. doi: 10.15802/ampr2015/55719 (in Ukrainian)
- Khmil, V. V. (2016). Ambiguous janus of modern democracy. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 9, 47-54. doi: 10.15802/ampr2016/72228 (in English)
- Lejbnic, G.-V. (1982). Rassuzhdenie o metafizike. In *Sochineniya v chetyrekh tomakh* (Vol. 1). Moskow: Mysl. (in Russian)
- Nisbet, R. (2010). *The Quest for Community: A Study in the Ethics of Order and Freedom*. Wilmington: Intercollegiate Studies Institute. (in English)
- Nietzsche, F. (1990). Po tu storonu dobra i zla. In *Sochineniya* (Vol. 2). Moskow: Mysl. (in Russian)
- Russo, Z.-Z. (1998). *Ob obshchestvennom dogovore. Traktaty*. Trans. from French. Moskow: KANON-PRESS: Kuchkovo pole. (in Russian)
- Shmitt, K. (2000). *Politische theologie*. Trans. from Germ. Moskow: KANON-PRESS-TS: Kuchkovo pole. (in Russian)
- Tur, M. H. (2006). Demokratychnyi protses i pravova derzhava: Problemy lehitymatsii. *Demokratychnyi rozvytok Ukrainy: Materialy konferentsii: Collection of scientific papers*, 366-369. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University. (in Ukrainian)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Hidden contexts and invisible power relations: A Foucauldian reading of diversity research / P. Ahonen, J. Tienari, S. Meriläinen, A. Pullen // *Human Relations*. – 2014. – № 67 (3). – P. 263–286. doi: 10.1177/0018726713491772
- Фромм, Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; пер. с англ. Г. Ф. Швейник. – Москва : АСТ, 2011. – 288 с.
- Гегель, Г. В. Философия права / Г. В. Гегель. – Москва : Мысль, 1990. – 524 с.
- Гегель, Г. В. Феноменология духа / Г. В. Гегель ; пер. с нем. Г. Г. Шпета. – Москва : Наука, 2000. – 495 с.
- Hardy, C. Strategy, Discourse and Practice: The Intensification of Power / C. Hardy, R. Thomas // *Journal of Management Studies*. – 2014. – Vol. 51, Is. 2. – P. 320–348. doi: 10.1111/joms.12005
- Карпенко, С. Р. Дискурс влади і дискурс мас у сучасній філософській антропології: культурний, біологічний та релігійний виміри / С. Р. Карпенко // *Антропологічні виміри філософських досліджень*. – 2015. – Вип. 8. – С. 19–28. doi: 10.15802/ampr2015/55719
- Khmil, V. V. Ambiguous Janus of Modern Democracy // *Антропологічні виміри філософських досліджень*. – Вип. 9. – 2016. – С. 47–54. doi: 10.15802/ampr2016/72228
- Лейбниц, Г.-В. Рассуждение о метафизике / Г.-В. Лейбниц // *Сочинения в четырех томах*. – Москва : Мысль, 1982. – Т. 1. – 636 с.
- Nisbet, R. (2010). *The Quest for Community: A Study in the Ethics of Order and Freedom* / R. Nisbet. – Wilmington : Intercollegiate Studies Institute, 2010. – 330 p.
- Ницше, Ф. По ту сторону добра и зла / Ф. Ницше // *Сочинения* : в 2 т. – Москва : Мысль, 1990. – Т. 2. – 829 с.
- Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты : [пер. с фр.] / Ж.-Ж. Руссо. – Москва : КАНОН-ПРЕСС : Кучково поле, 1998. – 416 с.
- Шмитт, К. Политическая теология : [пер. с нем.] / К. Шмитт. – Москва : КАНОН-ПРЕСС-Ц : Кучково поле, 2000. – 336 с.
- Тур, М. Г. Демократичний процес і правова держава: проблеми легітимації / М. Г. Тур // *Демократичний розвиток України : матеріали конференції : зб. наук. пр. / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова*. – Київ, 2006. – С. 366–369.

З. В. СТЕЖКО^{1*}, Ю. Г. СТЕЖКО^{2*}^{1*}Центральноукраїнський національний технічний університет (Кропивницький, Україна), ел. пошта zoiastez@ukr.net, ORCID 0000-0002-0172-4487^{2*}Національний авіаційний університет (Київ, Україна), ел. пошта istezhko@ukr.net, ORCID 0000-0002-0226-8081

ПРОТИВОРЕЧИВОСТЬ СВОБОДЫ И ПАРАДОКСЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ (АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Цель статейного исследования заключается в освещении методологической роли социальной философии в процессах оптимизации демократического устройства, осовременивании представлений о категории свободы и ответственности – через философский анализ дефиниций представителями различных политических сил и гуманитарных наук. Задача – раскрыть причины неоднозначности понятия демократии через анализ многозначности понятий свободы и ответственности и предотвратить опасность перерастания демократии в диктатуру или охлократию. **Теоретическим базисом** служат фундаментальные разработки выдающихся философов, таких как Б. Спиноза, Г. В. Ф. Гегель, Г. В. Лейбниц, Ф. Ницше, Ж.-Ж. Руссо, Ж.-П. Сартр, Э. Фромм, Н. Бердяев и другие; основные принципы социальной философии – социального детерминизма, конкретности истины, рациональности, взаимосвязи и развития, требования всесторонности и критичности рассмотрения. **Научная новизна** заключается в обосновании значимости для современной практики философского анализа содержания ключевых понятий демократии – "свобода" и "ответственность"; в раскрытии механизма функционирования понятий свободы и ответственности в различных идеологиях и различных сферах общественной жизни; в проведении философского анализа понятия ответственности, выявлении причин парадоксальности его проявлений; в определении научного и дидактического потенциала философской разработки категорий свободы и ответственности в практике демократических процессов; в постановке вопроса о необходимости учета иерархии содержания свободы (разграничение слова, понятия, категории). **Выводы.** В результате исследования было установлено, что оптимизации демократического устройства необходимо предшествует философское понимание основных принципов и понятий демократии, прежде всего свободы и ответственности, и учета его результатов в практике повседневной жизни государства. Модели гармонизации демократического строя (что является идеалом) нужно противопоставить модели постоянного воспроизводства существующего состояния духовной дифференциации мировоззрения человека, лишь сводя ее внутреннюю противоречивость к неантагонистической, и формирование на этой основе черт самоограничения, самодетерминации личности – как следствия понимания относительности свободы, полного осознания и принятия ответственности за свои намерения и решения.

Ключевые слова: человек; власть; демократия; свобода; ответственность; противоречие

Z. V. STEZHKO^{1*}, Y. G. STEZHKO^{2*}^{1*}Central Ukrainian National Technical University (Kropivnitsky, Ukraine), e-mail zoiastez@ukr.net, ORCID 0000-0002-0172-4487^{2*}National Aviation University (Kyiv, Ukraine), e-mail istezhko@ukr.net, ORCID 0000-0002-0226-8081

CONTRADICTION OF FREEDOM AND PARADOXES OF RESPONSIBILITY (ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS)

Purpose of the paper is to highlight the methodological role of social philosophy in the processes of optimizing the democratic system, modernizing the content of the category of freedom and responsibility – through the philosophical analysis of definitions by representatives of various political forces and the humanities. The task is to reveal the causes of the ambiguity of the concept of democracy through the analysis of the polysemy of the notions of freedom and responsibility and to prevent the danger of the transformation of democracy into a dictatorship or ochlocracy. **Theoretical basis** is the fundamental research of prominent philosophers such as B. Spinoza, G. F. F. Hegel, G.-V. Leibniz, F. Nietzsche, J.-J. Russo, J.-P. Sartre, E. Fromm, M. Berdyaev and others; the basic principles of social philosophy – social determinism, the concreteness of truth, rationality, interconnection and development, the requirements of comprehensiveness and criticism. **Originality** of the research is: in substantiating the significance of contemporary philosophical analysis of the content of key concepts of democracy – "freedom" and "responsibility"; in revealing the mechanism of the functioning of concepts of freedom and responsibility in

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

different ideologies and various spheres of public life; in conducting a philosophical analysis of the notion of responsibility, in revealing the reasons for the paradoxical nature of its manifestations; in outlining the scientific and didactic potential of the philosophical research of categories of freedom and responsibility in the practice of democratic processes; in posing the question of the need to take into account the hierarchy of the content of freedom (delineation of the word, concept, category). **Conclusions.** As a result of the study, it was found that the philosophical understanding of the basic principles and concepts of democracy, especially freedom and responsibility, must precede the optimization of the democratic system, and the results of philosophical analysis must be taken into account in the practice of everyday life of the state. The model of the constant reproduction of the existing state of spiritual differentiation of a person's worldview should be contrasted with the model of harmonization of the democratic system (which is an ideal), only reducing its internal contradiction to the non-antagonistic and the formation on this basis of self-limitation, self-determination of personalities – as a consequence of understanding the relativity of freedom, full awareness and acceptance responsibility for their intentions and decisions.

Keywords: man; power; democracy; freedom; responsibility; contradiction

Надійшла до редколегії: 10.09.2017

Прийнята до друку: 20.03.2018